

ՆՈՐ-ԴԱՐ

№ 94 ՏԱՄԱՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻ Հինգշաբթի, 7 Յունիսի

1901

Հինգշաբթի, 7 Յունիսի ՏԱՄԱՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻ № 94

Տարեկան 10 ռուբլի, վեց ամիսը՝ 6 ռուբլի, երեք ամիսը՝ 3 ռ. 50 կ.,
ամիսը՝ 1 ռ., հասցի 5 կ.,
Բաժանարար գրուած Բիլիսիում միմիայն խմբագրատունը:

Խմբագրութեան հասցին՝ Тифлисская Редакция „Норъ Даръ“
կամ Tiflis, Rédaction „Nor-Dar“

Խմբագրութիւնը բաց է ամեն օր (բացի առիթներէն) ժամը 9-ից
մինչև 2-ը: Ցայտարարութիւններն ընդունուած են ամեն լիզուներով:
Ցայտարարութիւններն բառին 2 կ., բնականներն համար կը կոչուան:

ԲՈՎԱՆՆԱԿԱՆ ԹԻՒՆ

Քրիստոնեաներ և Մուսուլմաններ
Քրոնիկոն. — Լուրեր
Մեղ գրում են. — Սկիսից: Զամա-
խուց: Բարձրագոյնից:
Պարզիկ հայոց եկեղեցին:
Քաղաք և կան. — Մակեդոնիա:
Ֆրանսիա: Աստիւթա-Ունգարիա: 2ինաս-
տան:
Հեռագրական լուրեր:
Թեր և դէմ:
Բան և պիւր և կան. — Տոկպանի
օրդերը:
Տեղեկատու:
Յայտարարութիւններ:

ՔՐԻՍՏԱՆԵԱՆԵՐ ԵՒ ՄՈՍՈՒԼ- ՄԱՆԵՐ *

(Chrétiens et Musulmans)

Լուրերի ղը-Քրիստոնեաներ

Պարզ, հրատ. Պրես-Նուր, 1901

III.

Ծանօթացնելով ընթերցողին պ. Քրի-
ստոնեաներ ընդհանուր և հիմնական հա-
յեպոստոսի հետ, ստիպուած լրագրական
օրդուրի ծառայից, ոչ առանց կսկծի,
ես ստիպուած եմ առ այժմ թողնել նրա
առաջին գլուխները և անմիջապէս անց-
նել երրորդ մասին, որ կրում է «Ասիա
կան թիւրքի» — նրա բաժանումները. —
նրա ազգութիւնները վերագրելը:

* Տես «Նոր-Դար» №93.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏՈՒՆԵԱՆ ՈՐԳԱՆ

(Զրգանքի լեզուները)

Տուրքաշահ նահանգի Իրզիզ գաւառի
չորսուսաների մէջտեղը, Թարնի Կաղզան
լճի մօտ, մինչև օրս էլ զեռ մնացել է
մի ջրանցք, որն ըստ երևոյթին ուռ-
գում էր մի ժամանակ վարդապետի մի
նշանաւոր դաշտավայր: Հետաքրքրու-
ելով, սկսեցի հարց ու փորձ անել զըր-
դանքին այդ ջրանցքի ծագման մասին,
բայց տեղեկի բացատրութիւն ոչ ոք
չկարողացաւ տալ, ամենքը մատնացոյց
էին անուր մի սոփապի, որն իբր թէ
գիտէր, թէ ով է փորել այդ ջրանցքը:
Ես գնացի սոփապի մօտ: Նա բոլոր
ըզլին մի սպիտակած ծերունի էր՝
թարմ վարդապետի ղեմքով, և շողորուն՝
կանսն 30 տարեկան զրգոյ լինէր, հա-
զած զրգոյ սովորական հագուստ: Նա
պարզ էր անշարժ և կարծես ոչինչ
չէր նշմարում: Ընտանիքի անդամները
չըլծում էին նրա շուրջ կողմը, անցու-
ղարձ անում, իսկ ծերունին ամբողջովին
խորատուրուտ էր իւր մտքերի մէջ: Ես
փորձեցի հետը խօսել, բայց տան նա-
հագեալ յամառութեամբ լսում էր և
նայում գէպի մի օր և է հեռաւոր կէտ:
Ամեն կերպ աշխատեցի, որ խօսակցու-
թիւն սկսեմ, բայց ի դուր. սոփապի
պահպանում էր խորին լուռութիւն:
Նրա որդին ինձ յայտնեց, թէ ծերու-
նին ուխտել է լուռ մնալ, և թէ ես ի
դուր եմ անհանգստացնում նրան: Վեր-
ջապէս երբ յայտնեցի ծերունուն, որ
նրա այդ պատմութեան համար շնորհա-
կալ կըլինիմ ոչ թէ միայն ես, այլ և
նահանգապետը, նա կենդանութեան նը-
շաններ ցոյց տուաւ: Նրա այտերն էլ
աւելի կարմրեցին: Նա ձեռքերը քսելով
այտերին՝ ինչ որ մըմնջում էր, կար-

Նյդ ոչ թէ այն պատճառով է, որ ա-
ռաջին երկու մասերի մէջ պակասում է
հետաքրքրական նիւթ: Ոչ. ընդհակա-
ռակն. մի տող չկայ այդ պատմական
զբոյսի մէջ, որ չըզմանող կենսական
բարձր հետաքրքրութիւն և գրական մեծ
արժանիք: Այլ խնդիրն այն է, որ առա-
ջին գլուխը վերաբերում է Սիրիային և
Միջերկրականի ափանց, իսկ երկրորդն
հայկական անցեալ կուտորածներին, որոնց
մասին արդէն շատ է գրուած (թէ և պ.
Քրիստոնեաների գրածը գերազանցում է
մինչև այժմ եղածներին): Իսկ այն տե-
ղեկութիւնները, որ պ. Քրիստոնեաներ տա-
լիս է մեզ Ասիական թիւրքի ազգու-
թիւնների և նրանց բաժանումներին
մասին — զբաղեց կատարելապէս նոր են,
արդիւնք գիտական, լուրջ ուսումնա-
սիրութեան, ամբողջութեամբ թուանշան-
ներով և անհերքելի վիճակագրական ու-
սումնասիրութեամբ: Առաջին երկու մա-
սերի մէջ էջերը լին են արեւելի և արե-
ւոստայի, իսկ երրորդ մասը փաստե-
րով և թուանշաններով: Աստիւթա և մենք
սկսում ենք երրորդ մասից և եթէ ժա-
մանակն ու հանգամանքները մեզ թոյլ
տան, յետոյ կրկին կը վերադառնանք ա-
ռաջին մասերին:

Եւ ինչպէս է թիւրքի «Երկրական»
պատմութիւնը՝ դարձել, այդ ի հարկէ
պատմութեան ծաղրածութիւններից մին
է, բայց թէ թիւրքի ինչո՞վ է զանա-
գանում ևրդական միւս պատմութիւնն

միւս պատմութիւն էր, որ Աստուած ներէ
իւր ուխտի դրժումը:

Եւ մի փոքր մտածելուց յետոյ՝ ծե-
րունին պատմեց ինձ մի գեղեցիկ լե-
զեզագ, ի կենդանի արպարներով և ա-
րեւելեան համեմատութիւններով, որը ես
կաշխատեմ պատմել՝ պահպանելով ըստ
կարելոյն իսկականի ներութիւնն ու գե-
ղեցկութիւնը: Սոփապի, երևում է, եր
կար տարիներ համար լուռութեան մէջ
մտածել է այդ լեզուի լայն վրայ, խնամ-
քով գեղեցկացնելով և լրացնելով նրա
բովանդակութիւնը բանաստեղծական
վառ պատկերներով:

I

Վաղուց, շատ վաղուց, պատմեց սոփ-
ապի, երբ զեռ զրգանքի անապատում
բնակութիւն չէին հաստատել, Թուրքի-
կու լիճը ծով էր:

Զուրջն աղկուում էր անտառը, որ
մատնում նայում էր ծովի բերդաշէնին
ձրին: Դիւրեւ ցերեկ անքուն էր ծովը,
գիշեր ցերեկ ցայտում էին նրա կապոյտ
ալիքները խաղող կուտական ափերին:
Երկնքն այդ ժամանակ աւելի կապոյտ
էր, օդը ջիւղ, և նրա մէջ ապրում էին
պայծառ ջրեր (սկիւրներ), թափառական
ժողովուրդ այդ հովանաւորները: Մը-
ռնում էր ծովը և նրա կողին պատաս-
խում էին շախիկալներն ունեցն ու
ջուլ բարսի (վազեր) մոնչիւնը:

Երեկոյնը ծովի վրայ հնչում էր
թաշին անլուի երգը, որ լողում էր
կապոյտ ալիքներում, կուտում էր նրանց
հետ և եղեգներն պատմում հեռաւոր
անգործական երկրների մասին զրոյց-
ներ: Զուրջն ամեն ինչ լուռ էր: Մարդ-
կային շուրջ չկար այդ կողմերում... Մի
անգամ վաղ առաւօտեան ծովի ափին
մի ձիաւոր երկեցաւ: Երեւոյնը հնչեց
նոր էր ծագել և իւր ճառագայթներով
ոսկեզօծում էր չըջկայքը: Խորը զըմ-
բուխի նման փայլում էր, անտառում
հնչում էր թաշինների ուրախ ճողո-
ղիւնը, անտառը հանգարտեցն քշիւնով

րէց, զբա համար հեղինակը մի պարզ,
սրամիտ ու ճշգրիտ համեմատութիւն է
առաջ բերում: Երբ նայում ենք հետպի-
տէ փոփոխուող աշխարհագրական քա-
ղաքներին, — ըստ պ. Քրիստոնեաների, — առա-
նում ենք, որ երկրական իւրաքանչիւր
պետութիւն դարձել է ընթացքում հե-
տադիմէ ընդարձակուել է և կազմակեր-
պուել, իւր կազմութեան մէջ առնելով
զբաղի շատ մասը իշխանութիւններ և
երկրներ, որոնք ընդհանուր նիւթական
և բարոյական շահերով կապուելով միա-
ցել են և կազմել այժմեան պետութիւն-
ները:

Թրքական պետութիւնը բոլորովին
այլ ճանապարհ վրայ է: Այդ պետու-
թիւնը, որի ծնունդը և անդրութիւնն
սկզբից մինչև այսօր հիմնուած է եղել
միմիայն պատերազմների, կատարածների
և երբեմն իսկ յաղթանակների վրայ: Ա-
հա երկու դարերից ի վեր արաւոյրում
է միայն մասնակի քայքայման օրինակ-
ներ. նա երբեք չէր լինել և չարձակ
ենթարկում է արաւոստոյութեան սոս-
կալի սխտանին և այդ անհամատեղութիւ-
նը նրա վերապարտութիւններից հետգն-
աւ մտնում է իրանքին:

Մի քաղաք դար չէ անցել և ոչ մի
անգամ — առում է պ. Քրիստոնեաներ, — որ
պետութեան մէջ ապրող օր և է ազգու-
թիւն վեր կացած չլինի և որ թիւրքի
յի հարեան պետութիւններից մէկն օգ-
նութեան չլինի հասած այդ աղբիւրեան

էր ալիքի հետ, և նրանց վրայ կապոյ
տին էր տալիս և շողորուն խորին
բարձր յաղթանակներից: Օգը
թրքութեան էր աւելի քնքշալ բան կանա-
ցի կուրծքը: Նա հնչում էր արպէս
դուրբան (երկարեայ նուագարան) հը-
մուտ կախարհի ձեռքում օրօր առե-
լիս...

Չիտուրը երկար կանգնեց ափի մօտ:
Նրա գլխին պտուղ էին գալիս ձկնկալ-
ներ և կարծես խաղում էին, կարծես
կանխում էին դուրսնալ նրա հետ
անպատի լայն ընդարձակութեան վը-
րայ...

— Փառք Ալլահին. — ասաց ձիաւորը,
ընկելով ձիուց: — Դուք ինչ օրնուում էի:
Ես անկողնում եմ հանք չէմքնը (լա-
պա), փուց թաշինման խօսքի վրայ և
նամազն արեց:

Ալլահը նայում էր այդ ժամանակ
բարձր երկնքից և ժպտում էր, իսկ երբ
ձիաւորը վերջացրեց իւր աղօթքը, նա
ուղարկեց երկնքից մի հրեշտակ և հրա-
մայեց նրան դառնալից դուրս հալա-
ծել վարդապետին ու ջուլբարսներին, և
նրանք մոնչալով ու փոնչալով հեռա-
ցան դէպի Չալաբը:

II.

Անցաւ երկու ամիս... Թուրքի թիւ-
զիկն աղմկում ու շրմփում էր, իսկ
թաշինները դարձեալ ուրախ երգում
էին իրենց հրաշագեղ երգերը:

Յանկարձ հորիզոնի վրայ երեւեալ մի
քաղաւան: Առջիկը մի վայելչագեղ ուղի-
տակ ուղտի վրայ նստած՝ գնում էր հա-
սակն առած մի մարդ՝ սպիտակ մար-
տիկ. իսկ նրա յետին՝ ամպաման փո-
ղածիկները և հազարաւոր անասուններ:
Դա Ալի Տոկպանի էր:

Երեկոյնան դէմ Թուրքի-թիւրքի
չըջկայքում լուռում է ուղտերի կանչը,
ձիերի խրինչոյը և հոտերի մայրնը:
Տասնեակ վրաններ էին կանգնած ան-
տառի կողքին, և նրանց առաջ բոցա-

պուկուելու թիւրքիայից պատերազմով
կամ դաշնադրութեամբ:

Այդպիսով քիչ քիչ օսմանեան մարմ-
նի ծայրերից արեւելք հոսում է դէպի
նրա սիրտը, մինչև որ կըգալ վերջապէս
այն օրը, երբ, ինչպէս գուշակել են
դժբաղդութեանց մարգարէները, թուր-
քը կըբռնուի և կամփոփուի հողի այն
միակ կտորի վրայ, ուր նա կարող է
տիրել առանց վախճալու ազգայնական
և կրօնական խտրութիւններից: Այդ
տեղին է Անատոլիոյ սարահարթը, ուր
13-րդ դարում էրթուրում և Օսման
իրենց բուն գրին:

Պատմութեան արամաւանութիւնն այն
է, որ մինչոյն գործերը տալիս են միե-
նոյն հետեանքները, և այդ հիման վրայ
պ. Քրիստոնեաներ կարծում է, որ եթէ
հզօր պետութիւնները ժամանակին ի
նկատի չունենան մարդկայնութեան շա-
հերը և կարգի չբերեն այդ «պետութիւ-
նը», այն ժամանակ երկրի պայմաններն
իրենք կըտան վերջնական վիճուր:

Մի ժամանակ (և այժմ իսկ) թուրք
պետութիւնը յաւակնութիւն ունէր ամ-
բողջ Աֆրիկայի իւր շրջագծի մէջ առնել:
Բայց լոյս ցերեկի պէս պարզ է, որ Աֆ-
րիկան կատարելապէս ազատուած է
թիւրքիայից: Թիւրքիայի իշխանութեան
անկ գտնուած աֆրիկեան նահանգներից
շատերը եղել են այժմ ինքնուրոյն, կամ
երկրպագան հովանաւորութեան տակ:
Եւրոպայում իսկ, թիւրքիային պատկա-

վառուցին պայծառ խաղաղներ:

Տոկպանն ունէր հրեք ուրդի, որոնք
հէնց նոր էին ամուսնացել: Մի որդին
գեղեցիկ լիաշնորած էր, երկրորդը՝
արկարգործ, իսկ երրորդը՝ Կուլաքի
անունով մի հմուտ թամբազոր:

Անցաւ մի տարի, բայց Տոկպանի գե-
ղատանը տեղից չշարժուեց, որովհետև
շուրջը պարզաւ և հարուստ արտատե-
ղիներ կային: Մեծ որդի Զուլաբայը
բանուորները հետ ձեռք գաւկեց Թա-
րիս Կազան լճից մի ջրանցք փորելու:
Դժուարաւոր գործ էր: Իւրաքանչիւր
օր, ի բաց առեալ երկու ամիս ձմեռը,
հէնց որ արեւ ծագում էր, Զուլաբայը
գործի էր գնում և մի տարուց յետոյ
առաջին ցարքս արեց: Այն ինչ Տոկ-
պանն սկսել էր աշխատել:

Նա առաջ էլ հիւանդացել էր, բայց
վերջին ժամանակն իւր տեղափոխու-
թեան պատճառով՝ իրեն միշտ աւելի
և աւելի վատ էր գգում, և երբ Զուլաբ
բայն իւր անդրանիկ բերքն ստացաւ,
ծերունին փոխադրուեցաւ Ալլահի օ-
թիւնը:

Խաղաղ կերպով ողբացին որդիքը Տոկ
պանի մահը և ուխտ դրին չըթանուել
միմիայնից: Ըստ առաջնոյն նրանք աշ-
խատում էին, իւրաքանչիւր առաւօտ ա-
ւետելով ճաճանչափայլ արեւի ծագումը և
երկնքի Տիրը գոհարանութիւն մա-
տուցանելով:

Եւ այսպէս ժամանակն աննկատելի
կերպով անցնում էր, սիրում էին նրանց
իրենց կանայքը, և երջանկութիւնը,
ինչպէս առաւօտեան զովարար քամի,
հեղեղ կեցողով նանկ էր ասում Տոկ-
պանի աշխատաւոր որդիանց:

Բայց ճակատագիրն արդէն հեռուից
որի էր իւր սուր ժանիքներն եղբայր-
ների դէմ, և միայն յարմար առիթի էր
սպասում՝ սև օրգայթներ լարելու նը-
րանց համար:

Եղբայրները գեղեցիկ կանայք ունէին:
Մեծը՝ Բասմ անունով, Զուլաբայի կինն

նոր առանձին նահանգներից շատ շա-
տերն այժմ անկախ կառավարութիւններ
են դարձել, կամ միացել են զրացի պե-
տութեանց հետ: Եւ մինչև անգամ պատ-
մութեան յայտնից մին է, որ այդ փոք-
րիկ ազգերը մի օր կըծածանցեն ի-
րենց դրօշակը Բոսֆորի ափերում:

Բայց այս ամենը վերաբերում է եւ-
րոպային, թիւրքիային այն մասերին, որ
գտնուում են եւրոպական հողի վրայ և
որ եւրոպացիք լաւ են ճանաչում և ու-
րոնց մասին աշխարհագրական ու վիճա-
կագրական տեղեկութիւններն ամեն օր
լրանում են, հետզհետէ աւելի ու աւելի
ճշտուելով:

Սակայն «Եւ-
նօթ չէ դրանց չափ եւրոպային, ու-
սումնասիրուած չէ դրանց չափ ու տեղ-
տութեան յամառութեամբ և նախապա-
շարմունքով, մինչև այսօր, ով գիտէ
ինչու, համարուել է թուրք տարրի մե-
ծաւանդութեան բնակատեղի:

Պ. Քրիստոնեաներ ի մի է ժողովել մինչև
այժմ եղած վիճակագրական տեղեկու-
թիւնները, նրանց վրայ աւելացնելով
իւր կազմածները, և զինուած անհրեքելի
թուանշաններով, ապացուցանում է, որ
Ասիական թիւրքիայում բուն թուրք
տարրը կազմում է փոքրամասնութիւն:
«Ամեն անգամ, — ասում է նա, — երբ խօսք
է լինում թիւրքիայի քրիստոնէից օր և է
բարեկեցութիւններ տալու մասին,
թիւրքիան իսկոյն առաջ է քշում իւր

էր: Նա թխտագոյն էր, սև այրող աչքե-
րով, որոնցից արտացոլում էին հրատապ
արեւելի գիւրբաբերող կրքերը: Նրա
բոլորակ ձուած և երեսի վրայ սկիւն էր
տալիս սև խաղը, ինչպէս թեթիւ նաւակը
հայելանման ծովի խաղաղ մակերևոյթի
վրայ: Բասմը մեծ կուրծքի և մօտ աղ-
գըրների տէր մի կին էր:

Դրա հակառակ միջակ եղբոր Բուլամ-
բէգի կինը՝ Բարձրահասակ կարմրագեղ
Բայը, գեղեցկացում էր իւր ծաղիկա-
փիթի գիրութեամբ: Նրա փոքրիկ հա-
մարձակ աչքերը սուր էին ինչպէս բազի
աչքերը և անհանգիստ շարժում էին շա-
ւառակները մէջ ինչպէս Կարակուրի ա-
ւազներում շարժուող մոլորակային խլէզը:
Նրա սև օտիկ նման մարմերը ոլորում
էին մետաքսի նման նրա փոքրիկ գլխի
վրայ: Իսկ բարձր կուրծքը բարախում
էր ու թրթուում էր ծաղաւոր լայն
շապկի տակից, ինչպէս զարնուած կա-
րապը:

Երբորդը՝ ժամիւր կարճահասակ և
կլորիկ աղջիկ էր, որին հայրը լորիկ
էր անուանում: Նա ունէր շագանակա-
գոյն աչքեր, որոնք կարծես հազցած
էին թաւիլի մէջ, և խաղաղ ու մտա-
խոհ, բայց նրանց մէջ այրում էր կիր-
քը, բոցավառելով նրա վերջալուսի նը-
ման կարմիր շրթները, և այդ շրթունք-
ներն աւելի քաղցր էին՝ քան մաղը,
աւելի փափուկ՝ քան աղուամաղը, աւելի
այրող՝ քան հրաշէկ երկաթը և աւելի
քնքշալ՝ քան անապատային ջիւղի թարմ
պտուղը:

III

Քաղաք է հասած խաղաղը, հոտաւտ
է քնքշալ սպորը՝ լցած ամառուայ
առաւօտեան կենդանաւոր նեկտարով,
զմայելի քաղցր է անապատի աղբիւրի
վճիտ ցօղը, ծարաւից պապակուող ճա-
նապարհորդի համար... Բայց պտուղ-
ներն էլ են զգուցանում մարդուն, և
ջրի համեղ ցայտը կորցնում է իւր
կրաւորութիւնը, երբ յաղեցնում է ծաղաւ:

Բաթ. Յուզումուրի Բադ. Գանապոյ

Типографія А. И. Петрова, Голор. пр., № 12 Телефонъ 387